

## Lidská evuce biologická i kulturní

V otázce původu člověka rozlišuje Portmann mezi obecnou teorií evoluce a jejími teoriemi speciálními. Obecnou teorií evoluce míní tezi o tom, že podobnost forem nejrůznějších živých organismů je podmíněna jejich příbuzností, jejich descendencí ze společných předků. Proti takto formulované obecné teorii evoluce nemá Portmann námitek a zdůrazňuje, že v této sukcesi podob živých organismů v čase lze vidět jediné plauzibilní vysvětlení jejich podobnosti. Právě skrze tuto po stránce příčin sice nevyjasněnou, ale přesto jistou existenci skrytého genetického pouta mezi nimi nabývá celá historická dimenze zkoumání minulých životních forem smyslu. Speciální teorie evoluce, vysvětlující či domnívající se vysvětlovat konkrétní mechanismus historického vzniku nových forem, mají v Portmannově pojetí pouze charakter hypotéz. Portmann si byl dobře vědom sociomorfního charakteru Darwinova učení a role „boje o přežití“ a „přírodního výběru“ v něm v návaznosti na společenské danosti. Přírodní výběr jakožto praktický důsledek těchto tendencí je pak pro Darwina základním motorem evoluce a představa boje o přežití se později v podobě sociálního darwinismu vrací na společenskou rovinu už „posvěcena“ přírodními vědami a má povahu přírodního zákona, o němž nelze diskutovat.

Portmann jako blízký přítel Jungův ostatně dobře znal jeho učení o projekcích a jejich významech v duševním životě člověka i poznávacím procesu. Také zdůrazňuje význam obecného duchovního klimatu doby a „předsudky“, které formují přístup k tak delikátní věci, jako je zkoumání původu člověka přírodovědeckými prostředky, zvláště když lidské fosilie představovaly vždy nálezy sporadické a v podstatě raritní. Darwinismus, neodarwinismus i dílo Pierra Teilharda de Chardin Portmann řadí k speciálním teoriím evoluce. Teilhardovu koncepci, kombinující a směřující stanoviska přírodovědecká i náboženská, Portmann odmítá, stejně jako mechanistické koncepty neodarwinistické, ne snad proto, že by neměl vědu i náboženství za legitimní metody lidského poznání, ale pro Teilhardovo svévolné míšení diskursů, kdy přechod od jedné platformy ke druhé není v podstatě rozeznatelný.

Portmann na rozdíl od řady svých současníků neodvozoval původ člověka z bezprostřední blízkosti antropoidních opic, ale pokládal vývoj obou čeledí, Hominidae a Pongidae, dnes opět spojovaných, za konvergenční a mnohé znaky, například podobný typ ontogeneze či větší tělesná

velikost, které člověka s antropoidními opicemi spojují, za paralelně vzniklé. V jeho pojetí se obě skupiny oddělily v oligocénu, tj. asi před 15 až 30 miliony let. Zejména v době mezi oběma válkami stál Portmann s tak vysokým časovým odhadem zcela osamocen. Společného předka pongidů a hominidů vidí Portmann jako nějakého dosud fosiliemi přesvědčivě nedoloženého malého primáta. Pochopitelně z toho vyplývá i primární původnost lidské sociability, jejíž kořeny se zřetelně táhnou do daleké minulosti. Už skrze biologickou argumentaci se tak jeví například Rousseauovy úvahy o „společenské smlouvě“ jakožto rozumovém a volním aktu a o solitérním životě „původního divocha“ jako zcela nepřesvědčivé a pošetilé.

Otázkou u člověka tedy nezůstává vznik a důvody sociálního způsobu života, nýbrž spíše jeho původní forma. Tento problém samozřejmě není řešitelný ani bedlivým studiem zvyků a sociální struktury tzv. „přírodních národů“. Tyto sociální struktury představují už dosti komplikované kulturní dědictví, a nejsou tudíž naprosto shodné se societami zvířecími, jejichž kontinuita je zajišťována dědičností, ne (nebo jen v nepatrné míře) kulturní tradicí. U člověka v zásadě neznáme žádný „přirozený“ stav – všechny stupně jeho sociálního strukturování lze chápat pouze jako přírodě odcizený a jí protipostavený svět. Stejně jako v individuální ontogenezi, vidí Portmann i v lidské fylogenezi proces v živočišné říši ojedinělý. V obou přísluší zkoumání raných fází převážně biologickým disciplínám, pokud je však vnímán jen jejich biologický aspekt, zůstávají nesrozumitelnými. Uspokojivé vysvětlení dostávají oba procesy teprve tehdy, známe-li „dospělou“ formu, a to ontogeneticky i evolučně. Stejně jako v ontogenezi a ve fylogenezi se vyvíjí současně přírodní i kulturní aspekt člověka.

Portmann si rovněž všímá analogií mezi procesem evoluce biologické a evoluce kulturní; i v ní lze najít skutečnosti korespondující s pojmy jako „dědičnost“, „mutace“, „selektce“, „izolace“ atd. Zatímco interpretace kulturněhistorického procesu předávání tradice z generace na generaci a jejího modifikování nikdy nepředstavovala obzvláštní interpretační problém, problematika biologické evoluce byla vždy (pokud byla vůbec zohledňována) podstatně ožehavější. Týká se to zejména vysvětlení vlastního mechanismu evoluce, faktorů, které při ní hrají podstatnou roli. Tato větší obtížnost je podle Portmanna snadno pochopitelná, neboť biologie je konfrontována s procesy, které probíhají bez lidského přičinění a zhusta i mimo oblast lidského vlivu. Tyto procesy musejí být

nejdříve pojmově uchopeny, což už samo o sobě představuje interpretaci, popřípadě dezinterpretaci (pro jistotu by dnes bylo lépe hovořit spíše o interpretacích více či méně destruktivních). Jinak je tomu u procesu historického: zde jsou nám činy, ideje a artefakty, s nimiž přicházíme do styku, přece jen mnohem bližší (byť by i pocházely ze vzdálených kultur), než mimolidská přírodní jsoucna. Biologickou a kulturněhistorickou evoluci však Portmann pokládá přes všechny paralely za dva v principu zcela odlišné historické procesy. Toto striktní rozlišení bylo způsobeno a posilováno zejména dobovým kontextem – Portmann jako pamětník obou světových válek a jejich propojení biologické a politické argumentace, ať už ve vulgárně sociodarwinistických či rasových teoriích, viděl silně neblahý vliv tohoto míšení diskurzů a krátkého propojení dobových biologických teorií s prakticko-politickými východisky. Historickou evoluci nelze podle Portmanna chápat a vysvětlovat skrze evoluci biologickou už proto, že proces hominizace – vznik řeči a tradice – leží z dnešního hlediska v minulosti a představuje tajemství *sui generis*. Toto tajemství představuje z toho důvodu, že ve fosilních zbytcích, byť by byly jakkoli četné, nezanechal žádné relevantní stopy a cestou paleontologického výzkumu není sobě adekvátním způsobem nahlédnutelný.

---

## ■ LIDSKÉ POSTAVY

Adolf Portmann i mnozí další autoři se zamýšlejí nad podstatnou změnou velikosti Evropanů (či také Japonců) tak zhruba od poloviny 19. století do dneška. Nárůst tělesné výšky je dobře měřitelný a stojí mimo vši pochybnost. Co je ještě zajímavější, je změna celkového rámce postavy. Vidíme-li fotografie z 19. století, upoutá nás podíl podsaditých a „sukovitých“ venkovanů v populaci – od těch dob se celkový rámec evropské populace nejen protáhl, ale také relativně zeštíhl – i osoby poměrně tučné vypadají na první pohled spíše leptosomně, astenicky. Je to v zásadě posun k „postpubertálnímu“ rámci postavy, který zůstává zachován i v dospělosti, čili jakýsi náběh k neotenii. Zdá se, že i povaha se v rámci tohoto posunu poněkud mění – od tvrdosti, zavlosti a záhoráckých osobních svérázů směrem k mírnosti a jakémusi náznaku kultivovanosti, až intelektuality, ale často bez hloubky, a zároveň rozměklosti. Chybí zde kontakt s živelností a dochází k vystupňování „odysseovských“ vlastností – intelektu, odstupu, též i schopnosti k nejrůznějšímu typu podvodů

---

či manipulací. Ten typ figury, kterou měli v minulosti městští absolventi vysokých škol, se zřejmě šířil už za klasické a pozdní antiky (vždy v „pozdních“ vývojových fázích kultur) a také na staré Krétě, kde z podsaditých drsných válečníků za několik generací vznikla štíhlá, „postpubertální“ a „květinová“ kultura, smetená posléze výbuchem sopky (Krétané byli obecně mnohem menší než průměr naší populace).

Tato změna tělesného rámce má samozřejmě celou řadu vysvětlení, více či méně plauzibilních. Lepší výživa s ní souvisí jen nepřímo – děti z „vyšších“ vrstev měly lepší výživu i v minulosti, přesto zdaleka dnešních měr nedosahovaly. Zdá se, že s věcí dnes více souvisí problém antibiotik a jejich hojného podávání – po jejich rozšíření se růst obecně ještě výrazněji zrychluje a také u mnoha živočichů lze dosáhnout téhož efektu. Významnou roli hrálo nepochybně i omezení dětské práce (děti pracující v továrnách a dolech od raného dětství patřily v minulosti k nejzakrnělejším) a protažení dětství na podstatně delší dobu, než tomu bylo v minulosti (dnešní náhled, že „děti“ by se do 35 let měly věnovat vzdělávání a hrám, je historicky zcela ojedinelý). Zdá se, že sociální „dospělost“ a kompetence brzdí růst a ukončuje jej (v extrémním případě třeba časná gravidita u lidí i velkých savců) a okolnost, že vysokoškoláci bývali v naší kultuře v průměru o 10 cm vyšší než zbytek populace, by tomu mohla nasvědčovat (i řecká aristokracie s dlouhým obdobím „*paideie*“ byla asi o hlavu větší než ostatní obyvatelstvo). V minulosti spadala v pracujících vrstvách puberta (14–16 let) téměř jedno se sociální dospělostí a odchodem z rodiny (ten býval někdy i dříve) – s tím souvisel i fenomén „vojenské míry“, který měl zabránit odvádění chlapců, kteří ještě neměli fázi prudkého pubertálního růstu za sebou: dlouhé pochody a fyzická zátěž v této fázi vedly často k zmrzačení a další nepoužitelnosti poddaného.

Zatímco růst se v posledních sto letech zintenzivňuje, puberta se posunuje stále blíže k dětství (dnes 10–11 let) a toto zkrácení je pozitivně korelováno s množstvím informací a smyslových dojmů (u dětí z velkých měst a hojně sledujících masmédia dříve než u jedinců například z odlehlých samot, pokud by takoví ještě vůbec byli). Je tedy mezi pubertou a sociální kompetencí při dlouhém studiu patnáct a někdy i více let. Je vůbec otázkou, jak daleko může zvětšování výšky jít (v Holandsku jsou dnes mladíci nad dva metry spíše pravidlem než výjimkou). Každý živočišný druh (u lidí asi každý rasový okruh) má jisté velikostní optimum a jedinci,

---

---

kterí je výrazně přesahují, jsou výrazně pomalejší, zdlouhavější a jaksi méně životaschopní – nejlépe je to asi vidět na velkých plemenech holubů, která jsou sice schopna žít a jakžtakž se rozmnožovat, ale na střechu vylétnou jen s vynaložením všech sil (jedinci výrazně menší, než je optimum, jsou naopak většinou rtuťoví, agilní a agresivní). Zdá se, že na počátku popsaná změna rámce postavy v posledním století může souviset s jevem běžným u mnoha tropických druhů mravenců s diferencovaným systémem kast: brzy po založení hnízda mladou královnou vypadají první dělnice dosti odlišně (jsou menší a navzájem podobné) než mnohé, které se objevují až v pozdních fázích vývoje hnízda (u termitů se zase namnoze objevují nediferencovaní jedinci, léta čekající, které „místo“ se v rámci termiště uvolní neočekávaným úmrtím jeho držitelů, a poté dorostou do této podoby), jak blíže popsáno v kapitole o Wilsonovi.

---

## ■ PANYCHIDA ZA NĚMECKOU BIOLOGII

Vždy jsem měl neobyčejně dobrý vztah k tradici německé, či lépe řečeno kontinentální biologie a byl jsem rozmrzen jejím zánikem a převrstvením mnohem plošší a myšlenkově chudší anglosaskou koncepcí. Bylo mi sice jasné, že takovéto biologické koncepce, z nichž vyrostla řekněme Portmannova přírodní estetika či Lorenzova klasická etologie, byly jakýmsi způsobem nutně zakořeněny v německém myšlení jako celku a po jeho selhání a diskreditaci poslední válkou postupně uschly jaksi „nutně“, nenapájeny už z původních zdrojů. Po vzoru nadšenců všech denominací jsem si však vždycky říkal, že základní koncepce byla správná a jen politováníhodné deformace a excesy ji překroutily a zničily. Teprve později jsem si uvědomil, že chyba byla hlubší, že evropský a německý vývoj šel k oběma válkám a nacismu zákonitě a německé myšlení zaniklo po právu, byť Portmann či Hesse nikoho nejen neplynovali, ale ani k tomu sebe vzdáleněji neponoukali. Kulturní úpadek, potlačující, byť nezáměrně, špičky v umění i naukách, oplošťující jazyk a roztáčející jen potleskoměry a registry průměrnosti, je přece jen menším zlem, protože zajišťuje v zemi pokoj, byť poněkud nahnílý, a nikoli neustálý svár (ten se dnes vyžije v „pěně dní“ a nemusí potřebovat větší hlubiny a být znovu „otcem všech věcí“). Z tohoto důvodu už mi nepřijde líto, že jsem se se svými žáky za několik málo dekád přesunul do kategorie podobající se studiím o klasickém Řecku: také se zabýváme již mrtvým korpusem spisů

---

---

v jazyce, kterému skoro nikdo nerozumí, který obsahuje sice mnoho zajímavých myšlenek, ale stává se nepochopitelným i v zemi, kde se tímto jazykem či jeho pozdějšími stadii dosud mluví.

Piši-li zde „německé“ myšlení, je tím myšleno vlastně celé myšlení kontinentální, byť zejména v oblastech, kde němčina byla alespoň publikačním či pro vzdělance vedoucím jazykem, rozmanité paralely lze nalézt i v Rusku, Francii, ba i v některých proudech myšlení britského. Sláva i pád německé filosofie i dalších škol, které měly vlastně charakter minoritních náboženství, byť se chápaly tu jako akademické, tu jako „profeticko-filosofické“, tam zase jako umělecké, psychologické či všereformátorské, v zásadě spočívala v tom, že jejich zakladatelé udělali ze své osobní mytologie obecně závaznou kosmologii: to se děje částečnou logizací, která ovšem nemůže být úplná, musí zbývat ještě něco poezie a slovní magie, aby věc neztratila sílu (tyto tendence jsou i v tradici starořecké, zejména platónské). Německé nauky stály velmi na verbalizaci intuicí, pocitů a dojmů, byly hodnotící, měly i politické, etické a estetické výstupy, které nelze úplně verifikovat, jen nahlédnout či uvěřit, a „nejely“ tak úplně v kultu vykazatelnosti („Quetzal je vznešený a ušlechtilý, byť poněkud barbarsky pestrý“). Ti, kdo tento myšlenkově-básnický svět nesdílejí, jsou potom často vyňati z počtu lidí v užším slova smyslu – jsou to jacísi odpudiví pololidé, neprobuzení lidé, lidé druhého řádu, podlidé. Status lidství v plném slova smyslu vlastně přísluší jen mistrovi a jeho žákům a smysluplnou reakcí jiných by bylo se k nim buď bezvýhradně přidat (pokud to vůbec lze, rab je rabem jaksi bytostně), nebo je jako vyšší bytosti uctívat.

Jedná se o jakousi často velmi umnou, ale v něčem i zjevně nabubřelou a průhlednou sebeadoraci, Jung by řekl psychickou inflaci – Klímův egodeismus je toho velmi vtipnou, byť asi jen z části chtěnou karikaturou (podobné sebezbožnění, byť spíše na celonárodní úrovni s císařem v čele, má zcela nápadné paralely v Japonsku, které vedlo s Německem zcela paralelně vzestup a pád za obrovského vzepětí a vyprodukovalo i srovnatelný typ vzdělaného estetizujícího oficíra s přesným kodexem chování). Takováto koncepce, kdy je „ten jiný“ ukrácen na lidství, přináší s sebou nutně boj, protože je to jediná cesta, jak si zachovat stopy vlastní důstojnosti, nechceme-li mluvčímu začít rovnou líbat nohy (vzhledem k rezolutnosti prezentace se nelze ani účinně bránit argumenty typu „my ti to nežerem!“). Boj vzniká i z druhé strany – vždy je nutno ty nehodné

---

---

i v rámci dosavadní „špičky“ odhalovat a vylučovat (Auschwitz byl něčeho podobného až poslední a všem do očí bijící instancí, proces sám však byl rozšířen všeobecně). I kdyby Německo bylo válku vyhrálo, pokračoval by boj, řekněme mezi různými frakcemi SS, nepochybně dál. Nejde totiž o to, udržet kus moci, jde o moc celou, planetární, nebo lépe řečeno kosmickou (Hitler řadukrát opakoval, že pro nacionální socialismus bude lépe, když zanikne, než aby zvítězil jen na omezeném území), jde o to, kdo bude vzorem, exemplárním jsoucnem, člověkem „*an sich*“. Je také pozoruhodné, jak ti nemnozí, v nichž německé myšlení přežívá dodnes, jsou nedůtkliví, svárliví, sebestřední a v mezilidském styku neschůdní, oproti třeba normovaným, neproblémovým a myšlenkově většinou nezajímavým neodarwinistům anglosaského typu, s nimiž se dobře spolupracovat dá. Je zde, trochu podobně jako ve staré Indii, neustále zapotřebí rozlišovat mezi vyšším a nižším a usilovat o stále vyšší mety, v posledku nadlidství.

To vedlo místy k neuvěřitelnému vzepětí myšlenkovému i uměleckému, ale za cenu balancování na okraji propasti a napínání všeho, včetně jazyka, až k prasknutí – některé z květů tohoto počínání jsou čarokrásné, ale i čímsi choré. Po válce rozlišování mezi vyšším a nižším začalo celosvětově rychle mizet – nejdřív v případě ras, ale pak i v umění a dnes jsou dávno zrušena i oddělení pro studium vyšších a nižších rostlin či vyšších a nižších hub: znalci nižších hub se nepochybně cítili ukráceni na důstojnosti. Hlavním zdrojem podobných distinkcí se celosvětově staly Tolkienovy spisy: je to zcela podobné, jen „povolené“. Je velmi pozoruhodné sledovat i osudy „paraněmeckých“ proudů v anglickém myšlení – bylo jich dost, pomysleme jen na Houstona Chamberlaina, byť hlavní protiproud, vázaný na demokratickou tradici, který „vysoké“ a „nízké“ nerozlišuje, se nakonec prosadil. V této souvislosti budiž znovu připomenut Portmannův pojem ranku: v biologii první a jediný pokus, nějak formalizovat pocit, že některé živé bytosti jsou vnímány jako vyšší než jiné – Portmann ovšem nikdy neprosazoval, že by se plži měli utlumit ve prospěch orlů: ti by odumřelou travu a listí jistě ve své podsluneční povýšenosti odmítli odklízet. Poté, co rozlišování přestalo, máme sice exkrementy v galeriích, zato mír a stabilitu. Hektická a sebevyprazdňující, ale přece jen jaksi bezpečná, blahobytná a relativně nenásilná forma společnosti snad stojí jako menší zlo za takovouto obět – cena míru je vysoká, cena života také: platí se za něj vlastně životem samým.

---

---

Exkluzivní svět německých univerzit, kde se pár vyvolených obíralo nejcentrálnějšími otázkami bytí v roli duchovních knížat nového věku (či si to alespoň myslelo), je ten tam, ale svět, kde je cílem vysokoškolský diplom pro více než polovinu populace, získej jak získej, není tak výbušný, jako byl ten někdejší. Po válce až do osmdesátých let 20. století svět německého myšlení ještě přežíval v těch, kteří se myšlenkově formovali v letech před válkou, podobně jako staré stromy v tzv. „pastevních lesích“ ještě stojí, mohutné a důstojné, ale nové semenáčky už stačil dobytek všechny vypást – až zmizel docela, nikoli žít, ale už jen studován. Novověká Evropa, alespoň ta kontinentální, definitivně skončila v roce 1945 v troskách Berlína a je smutnou skutečností, že Hitler byl v mnoha směrech její kvintesencí a neblahým, leč legitimním vyústěním. Za sedmdesát let poté je možno si otevřeně říci, že „třetí říše“ nebyla ve své podstatě „zneužitím“ nápadů řady německých myslitelů, ale mnohem spíše jejich realizací, byť extrémní. K jejímu poražení došlo právem, neboť každé živé bytí je sice v hloubi sebe sama nevývratně přesvědčeno o vlastní hodnotě, ale mělo by to říkat nanejvýš velmi přitlumeně: systemizovaná vypínavost a arogance tohoto typu si přes všechny své mrazivé a udivující výkony „koleduje o přesdržku“, neboť se postavila na božský piedestal rozhodování – zapomněla, že není instancí posledního soudu a že možná nenahlédá, proč Bůh či Svět učinili ty, kdo se jí nelíbili. Od těch dob může kontinentální Evropa v zásadě duchovně přežívat jen z milosti Ameriky, její podivné dcery za oceánem, a každý záchvěv někdejších myšlenek, byť sebe benignější, se dá odmávnout jako „fašistoidní“ s odkazem na holokaust.

Uprostřed deštného pralesa, obklopen motýly, kteří ještě před časem v Portmannově smyslu zvnějšňovali svou niternost v krásných barevných ornamentech a teď musejí být produktem mutačních a selekčních mechanismů, jsem si před několika lety v Malajsii uvědomil, že Portmannovo učení nutně odumírá ve světě, kde jeho kořen uschl. Podoba společnosti fatálně determinuje podobu nauk o živém, která je v ní prováděna. To s sebou přináší i specificky strukturovaný jazyk, v němž nelze vlastně myslet ani jinak, podobně jako v Orwellově *newspeaku* se vlastně žádné diferencovanější kacířství smyslet nedalo. O to důležitější je, aby se, jako teplomilné druhy v glaciálním refugiu někde za větrem, udržovaly i ostrůvky jinakosti v pozitivním slova smyslu, kterou Portmann nepochybně představuje.

---